ESKİ UYGUR VE ESKİ OĞUZ TÜRKÇELERİNDE YUVARLAKLAŞMA EĞİLİMLERİ

FERRUH AĞCA

0. Giriş

Dilbilimi çalışmalarında, dar (ı, i) ünlülerin dar-yuvarlak (u, ü) ünlülere; geniş (a, e) ya da dar yuvarlak (u, ü) ünlülerin ise geniş yuvarlak (o, ö) ünlülere dönüşümü olarak değerlendirilen ve fonoloji alanının konusu olan yuvarlaklaşma, birçok dilin yaşadığı ses olaylarındandır. Dudağın pozisyonuna göre dar ve yuvarlak olarak değerlendirilen ünlüler, çeşitli şartlar dâhilinde değişebilmekte, dillerin bir kısmında darlaşmaya, bir kısmında ise yuvarlaklaşmaya doğru meyletmektedir. Dillerde bu değişimin genellikle dar ünlülerden yuvarlak ünlülere doğru seyrettiği dikkati çekmektedir. Diğer taraftan ünlüler, yuvarlaklaşma ve darlaşma bağlamında genellikle yuvarlak ünlülere doğru eğilim gösterirken, hangi tür ünlülerin hangi tür yuvarlak ünlülere değiştiği konusunda farklılık göstermektedir. Bu çerçevede bazı diller dar ya da dar yuvarlak ünlüleri, bazı diller ise geniş ünlüleri yuvarlaklaştırmaktadır. Buna göre dillerde ünlülerin bir kısmı "kapalı yuvarlaklaşma"ya bir kısmı ise "açık yuvarlaklaşma"ya uğramaktadır (Crystal, 2008, s. 420).

Fonetik yapısı bakımından Türk dili, diğer ünlülerinin yanı sıra ikisi dar yuvarlak (u, ü), diğerleri de geniş yuvarlak (o, ö) olmak üzere dört yuvarlak ünlüye sahiptir. Tarihsel Türk dili alanlarında bu ünlülerin fonolojik ve morfofonolojik değerleri çevresel özelliklere bağlı olarak belirginleşmiş ve değişkenlik göstermiştir. Buna göre bir söz dizgesinde belli ünlüleri belli ünlüler takip edebilmiş, her bir ünlü gelişigüzel birbirini takip edememiştir. Keza belli ek ya da sözcük tabanlarının sadece dar, geniş ya da yuvarlak ünlülü şekilleri tanıklanabilmekte, bu ek ya da sözcük tabanlarının dudak uyumuna girmiş varyantları bulunmamaktadır. Dolayısıyla bazı eklerin ya sadece dar ünlülü şekilleri ya da sadece yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmaktadır.[1]

[1] Tarihsel Türk dili alanlarında geniş yuvarlak ünlüler (o, ö) genellikle ilk hecede yer almakla birlikte, Brahmi harfli Uygur metinlerinde ilk hecenin dışında da görülmektedir. Brahmi harfli metinlerdeki örneklerin Eski Türkçeye ait bütün metinler için söz konusu olduğu düşünülse de, bu örneklerin çevresel olduğu, genel Türk diline teşmil edilemeyeceği, dolayısıyla geniş yuvarlak ünlülerin ilk hece için söz konusu olduğu düşünülebilir.

Türk dili, ünlülerin fonolojik ve morfofonolojik gelişim seyri bakımından dünya dilleri içerisinde yuvarlaklaşma eğiliminde olan dillerdendir. Başka bir deyişle Türk dilinde ünlülerin değişim/gelişimi darlaşma ya da genişlemeden ziyade yuvarlaklaşmaya doğrudur. Böyle bir eğilimi, ilk defa bir kısmı Türk runik harfli metinlerde bir kısmı ise Uygur ve Karahanlı metinlerinde geçen bazı sözcüklerde görmek mümkündür. Mesela Türk dilinde bazı morfemlerin eklenme sırasında kök/gövdede bulunan dar/geniş ünlüyü yuvarlaklaştırdıkları bilinmektedir. Bu çerçevede -(X)g, -(X)n, -(X)ş gibi kimi isim yapım ekleri, ünlü ile biten fiillere eklenmesi hâlinde ünlüleri yuvarlaklaştırmıştır. Türk dilinin ilk kaynaklarından itibaren bu tür yuvarlaklaşmanın izlerini görmek mümkündür. Mesela *ülüş* (<üle-ş), *tokuş* (<tokı-ş), *suvsuş* (<suvsa-ş), *küsün* (<küse-n), *kurug* (<kurı-g), *buşug* (<buşa-g) gibi kelimelerde ikinci hecedeki ünlüler, ekin tesiriyle yuvarlaklaşmıştır (Erdal, 1991, s. 262).

Tarihsel Türk dili araştırmalarında yuvarlaklaşmanın ilk İslami Türkçe metinler ile başladığı genel kabul görmüş olsa da, bu sahadaki yuvarlaklaşma eğilimlerine benzer örnekler zaman zaman Türk runik harfli metinler ile bazı eski Uygur Türkçesi metinlerinde de tanıklanmaktadır. Türk runik harfli metinler ile erken tarihli Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde zaman zaman görülen yuvarlaklaşma örneklerini, yazı dilinin bir özelliği olmaktan çok belli bir ağzın yansıması olarak değerlendirmek gerekir. Zira 8-11. yüzyıllarda farklı çevrelerde yazılmış metinlerdeki yuvarlaklaşma örnekleri seyrektir ve belli metinlerde zaman zaman ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Eski Türkçe döneminde görülen yuvarlaklaşma örneklerini, "erken tarihli metinlerdeki (8-11. yy.) ağız özellikleri" ve "geç tarihli metinlerdeki (13-14. yy.) yazı dili unsurları" şeklinde birbirinden ayırmak ve ayrı ayrı değerlendirmek doğru olur.

1. Tarihsel Türk Dili Alanlarında Ağız Özelliği Olarak Yuvarlaklaşmalar

1.1. Türk runik harfli metinlerdeki yuvarlaklaşmalar

Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olarak bilinen Türk runik harfli metinlerde daima dar ünlülü olan ya da morfofonolojik bakımdan dar ünlülü olması gereken kimi seslerin bazı şartlar dâhilinde yuvarlak ünlü ile tanıklandığı örnek sayısı fazla değildir. Bu bakımdan Türk runik harfli metinlerin ait olduğu yazı dili çevrelerinde yuvarlaklaşmadan söz edilemez. Türk runik harfli metinlerde görülen aşağıdaki birkaç örnek bir tarafa bırakılırsa, metinlerin ait olduğu yazı dilinde yuvarlaklaşmanın henüz gerçekleşmediği söylenebilir. Bununla birlikte aşağıdaki örneklerde dar ünlülerin, komşu hece ya da sözcüklerdeki yuvarlak ünlülerin tesiriyle yuvarlaklaştıkları görülmektedir:

yaratunu uma- (KT D 10) (<yarat-ı-n-), *adartu uma-* (T 24) (<adart-ı uma-), *köpük* (IrkB XX) (<köpik), *yütürüp* (IrkB XXIV) (<yitür-) vb. gibi.

1.2. Uygur Türkçesi metinlerindeki yuvarlaklaşmalar

Erken tarihli Uygur metinlerindeki yuvarlaklaşma örnekleri, tıpkı Türk runik harfli metinlerde olduğu gibi yazı dilinin özelliği olmadığı için düzenli ve sürekli değildir. Bu çevrede, dar ünlüleri yuvarlaklaştıran bir ağzın yazı diline sızmış örnekleri, Türk runik harfli metinlerdeki örneklere göre daha fazladır. Dolayısıyla erken tarihli ya da kimi klasik dönem Türk Maniheist ve Budist çevrelerde rastlanan yuvarlaklaşma örneklerinin ağız özelliği olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Erdal, 2004, s. 93). Zira bu çevrelerdeki aynı zaman dilimine ait metinlerin büyük bir çoğunluğunda dar ünlülerin korundukları görülmektedir.

Geç dönemlere ait Budist metinlerde bile görmediğimiz ancak klasik öncesi döneme ait aşağıdaki metinlerde karşılaştığımız yuvarlaklaşmaya dair örnekler, ait olunan dönemi yansıtmamaktan çok belli bir ağzın yansıması olarak değerlendirilmelidir:

Chuast'ta *teŋrili yekli nede ötrü sünüşmüş* (165) (<süŋüş-miş), **M II 3**'te *bag(ı)rsagum* (31) (<bagırsag+ım), **M II 5**'te *adasuzın turalım* (7) (<ada+sız), **M III 22**'de *münsüz* ***kaddagsuz*** *y(a)mrak kuzınıŋ etin yiŋler* (8) (<kadag+sız), **M II 6**'da *tapunugmalar* (7) (<tapınıgmalar), **M III 9, 2**'de *koruŋ* (10) (<korı-), **HamTouHou 1**'de *edgü kılınçlg* ***kövşek*** *köŋlüŋüz* (53) (<kevşek), **BuddhStab 4**'te *üleyü tegindüm* (19) (ü. t.-dim), **HamTouHou 18**'de *tile-dümüz istedümüz* (7) (<t.-dimiz i.-dimiz), **HamTouHou 21**'de *sözledügüz* (9) (<s.-diŋiz), **MaitrHami 11**'de *kövşek* (10b-28) (<kevşek) ve *soguk* (11b-23) (<sogık), **Sekiz**'de *bagrı* ***büşüki*** *üküş bolur* (105) ve **KP**'de *tüŋür* ***büşük*** *bolmış* (LXIV/6) (<bişük).[2]

Aşağı-yukarı 9-11. yüzyıllara tarihlendirebileceğimiz yukarıdaki metinlere ait yuvarlaklaşma örnekleri, Türk dilinde yazıya yansımamış bir eğilimi göstermektedir. Mesela yukarıdaki *tiledümüz* örneğindeki yuvarlaklaşma tipi, ancak Harezm ve Oğuz Türk dili çevrelerinde rastlayabileceğimiz türden bir yuvarlaklaşmadır. Diğer taraftan yukarıdaki örnekler ile Kâşgarlı Mahmud'un ifade ettiği aşağıdaki bilgi karşılaştırılmaya ve üzerinde düşünülmeye değer bir durumu arz eder:

> "Türkler 'bardım' derler, "gittim" demektir, د harfi esredir; kural olan budur. Oğuzlar ve başkaları د harfini üstün söyleyerek 'bardam' derler, kural değildir. Argular د harfini ötre kılarak mazi fiillerin hepsinde 'bardum, keldüm' derler; bu söyleyiş kuraldan büsbütün uzaktır." (DLT III 139-140).

Kâşgarlı'nın yukarıdaki ifadelerinden, 11. yüzyıl Türk dilinde yuvarlaklaşmanın Argu ağzında karakteristik olduğu anlaşılmaktadır. Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgiden hareketle, benzer yuvarlaklaşma tiplerinin görüldüğü erken tarihli kimi Uygur metinleri ile Argu ağzı arasında, en azından yuvarlaklaşma konusunda bir bağlantının olabileceği göz ardı edilmemelidir.

2. Tarihsel Türk Yazı Dillerinde Yuvarlaklaşma

Türk runik harfli metinler ile erken tarihli Uygur Türkçesi metinlerindeki yuvarlaklaşma örnekleri ağız özelliği iken, ilk İslamî Türkçe metinler ile geç tarihli Uygur metinlerindeki örnekler yazı dilini yansıtan bir karakter özelliği kazanmıştır. Dolayısıyla bu çevrelere ait metinlerde, genellikle sözcük tabanlarında belli şartlar altındaki dar ünlüler artık yuvarlaklaşmaya başlamıştır. Ne var ki bu çevrelere ait metinlerde yuvarlaklaşmanın Harezm-Altın Ordu ve Eski Oğuz Türkçelerindeki kadar yaygın ve karakteristik olmadığını da ayrıca belirtmek gerekir.

Tarihsel Türk dili alanlarında ağız sızmaları dâhil olmak üzere hemen hemen bütün yuvarlaklaşma örneklerinin "ünlü benzeşmesi" ya da "dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin tesiri" ile yuvarlaklaştıkları, dolayısıyla yuvarlaklaşmanın belli şartlar altında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Keza tarihsel Türk dili alanlarında yuvarlaklaşmanın kronolojik seyre uygun bir şekilde geliştiği de ifade edilebilir. Nitekim yazı diline ait

[2] Bu yazıda Uygur Türkçesi dönemine ait eserler, UW ve Ağca (2006)'daki tercihlere bağlı kalınarak kısaltılmışlardır. Yazının kaynakça kısmında bu kısaltmaların açılımları tekrar verilmemiştir. Bu konuda bkz. UW (1977) ve Ağca (2006).

yuvarlaklaşma örnekleri ilk önce sözcük tabanlarında başlamış ve kademeli olarak eklere doğru ilerlemiştir.

2.1. İlk İslamî Türkçe metinlerdeki yuvarlaklaşmalar

11-12. yüzyıllara ait İslamî Türkçe metinlerde dar ünlülü sözcüklerin yuvarlaklaştığı örneklere rastlanılsa da (Mansuroğlu, 1988; Hacıeminoğlu, 1996; Ercilasun, 2004), aynı sözcüklerin aslî ünlüyle de kullanılmış olması, bu çevrede yuvarlaklaşmanın henüz yaygınlık kazanmadığına işaret etmektedir. Aşağıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, ilk İslamî Türkçe metinlerde herhangi bir sözcük, aynı eser içinde dahi hem dar hem de yuvarlak ünlüye sahip olabileceği gibi, yuvarlaklaşmış şeklin tanıklandığı eserlerden (DLT, KB) daha geç tarihlerde yazılmış başka bir eserde (AH) dar ünlüyle de bulunabilmektedir:[3]

bulıt (KB 86, AH) ~ *bulut* (KB 86; AH); *körkit-* (KB 666) ~ *körküt-* (KB 666); *okı-* (KB 4908) ~ *oku-* (DLT, AH); *ögdi* (DLT, KB, AH) ~ *ögdü* (AH); *unıt-* (DLT, KB 757) ~ *unut-* (DLT, KB 757, AH); *mün-* (KB 2354); *kapug* (KB 1768); *tapug* (KB 1608) vb. (Mansuroğlu, 1988, ss. 138-139).

2.2. Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Yuvarlaklaşma

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde meydana gelen yuvarlaklaşma örnekleri de, diğer tarihsel Türk dili alanlarında olduğu gibi "dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin etkisiyle" ve "ünlü benzeşmesi yoluyla" meydana gelmiştir. Türk runik harfli yazıtlarda dar ünlüler ile *kurıg, yıltuz* ve *yımşak* şekillerinde tanıklanan sözcüklerin Uygur Türkçesi metinlerindeki durumu, yuvarlaklaşmanın seyri hakkında ipuçları sunabilir. Bu çerçevede *yımşak* sözcüğü, Uygur Türkçesi metinlerinden **M III 8, 4**'te *yumşak* (22), **MaitrHami 4**'te *yumşak* (8a 23) **MaitrHami 11**'de *yumşak* (9a-13), **MaitrSengim**'de *yumşak* (70v/10), (30/4) **BT II**'de *yumşak* (1260), **TT I**'de *yumşak* (24-178) ve **Heilkunde I**'de *yumşak* (131) şeklinde geçmekte ve bu örnekler, sözcüğün erken tarihli metinlerden itibaren yuvarlaklaştığını göstermektedir.[4] Keza *yıltuz* sözcüğünün dar ünlüsü de erken tarihli Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren *yultuz* şeklinde yuvarlaklaşmıştır: **M III 13, 1**'de *yultuzçı* (12) ve **M III 13, 2**'de *yultuz* (11) vb. gibi.

Türk runik harfli yazıtlardaki *bulıt* sözcüğü, Uygur Türkçesi metinlerinde hem *bulıt* hem de dar ünlünün benzeşmesi yoluyla *bulut* şeklinde ikilik göstermektedir. Sözcük, **M II 6** (19), **MaitrSengim** (129 15) ve **MaitrHami 11** (11a 28), **TT I** (5), **TT IV A** (8), **Xuan VI** (1665), **Xuan VII** (747), **YüanHsin** (158)'de *bulıt* şeklindedir. Ancak 1330'lu yıllarda yazılmış **BT VII A**'da *bulut-ka* (13 180) örneğinde, sözcüğün ikinci hecedeki dar ünlüsü gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla yuvarlaklaşmıştır.

13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyıla ait aşağıdaki metinlerde, dar ya da geniş ünlüler komşu hecelerdeki yuvarlak ünlülerin tesiriyle yuvarlaklaşmışlardır. Aşağıdaki bazı örneklerden da anlaşılacağı üzere yuvarlaklaşma, sözcük köklerinin dışında kimi yapım eklerinde de belirmeye başlamıştır:

---

[3] Bu durum, ya eserlerin daha sonraki yüzyıllarda istinsah edilmiş olmasından dolayı istinsah tarihini yansıtıyor olmasıyla ya da Karahanlı yazı dilinde yuvarlaklaşma örneklerinin belirdiği ancak henüz yazı diline yerleşmediği ihtimaliyle açıklanabilir.

[4] Uygur metinlerinde *yumşak* kelimesinin geçtiği metinler için bk. Clauson, 1972, ss. 938b-939a; Erdal, 1991, ss. 256-257.

Ernte I'de *togrul-* (32) (<togra-l-)[5], *ardul-* (111) (<art-ı-l-) "yüklemek" (Clauson 1972: 209a; Erdal 1991: 654), *kürülügüçi* (101) (<kürile-güçi) "kürekleme işini yapan", *kuru-* (119) (< kurı-), *üşüdmiş* (24); **Ernte II**'de *üşüdüp* (2) (<üşi-t-),[6] **YüanSadDhar**'da *kökür-* (80) (<kök+er-), **Totenbuch**'ta *körküt-* (36) (<körkit-), *yüüz udru yilvi okşadı tüdün teg belgü-ler kergek-lemeser yme* ***katun*** *belgürür kösünür* (1117) (<kat+ın), *tanuyur* (1208) ve *tanup umasar* (1242) (<tanı-p), *arugl(a)p* (1307) (<arug+la-<arıg<ar-ı-g), **Heilkunde II 1**'de *kan tıdulur* (133) (<tıd-ı-l-), **ShoAvaloki**'de *bulmadukug bulmış teg* ***ögürüşü*** *sevinişü* (158) (ögir-i-ş-ü); **UigurischerChristen**'de *kopuz-lı kışak-lı* ***etüzüp*** (25) (<etiz- "oynamak, çalmak").[7]

Uygur Türkçesi metinlerindeki en yaygın yuvarlaklaşma tiplerinden biri, dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin yanında bulunan dar ünlülerin yuvarlaklaşmasıdır. Mesela Türk runik harfli yazıtlarda *temir* şeklinde tanıklanan sözcüğün dar ünlüsü, **M I 8**'de *temir* (11), **BT V 21**'de *t(e)m(i)r* (v 13), **TT IV B**'de *temir kazguk* (42), **TT V A**'da *t(e)mir berke* (93), **MaitrSengim**'de ***k****ızartmış temir yumgakı* (152 v22), **KP**'de *temir tire* (sayfa kenarı), **Beichttextes**'te *temir kazguk-ug* (1) **Xuan VII**'de *çogı yalını temir tirgük* (540) vb. gibi metinlerde asli şeklini kormuş olmakla birlikte aşağıdaki geç tarihli Uygur metinlerinde yuvarlaklaşmıştır:

BuddhStab 2'da *temür* (6), **BT VII A**'da *temür* (222), **BT XIII 4**'te *temür-çi* (4b/31); **ShoAvaloki**'de *tükel temür tukya* (240); **Brief C**'de *t(e)mür* (4).

Uygur Türkçesi metinlerinde *temir* sözcüğünün bütün geç tarihli metinlerde düzenli olarak yuvarlak ünlülü olduğunu söylemek mümkün değildir. Mesela sözcük, 1067 tarihli **MaitrHami**'de *temür* şeklinde geçerken, geç tarihli metinlerden **Ernte II**'de *temirçi* (18) halinde dar ünlü ile yazılmıştır. Bununla birlikte geç tarihli metinlerde sözcüğün genellikle *temür* şeklinde geçtiğini söyleyebiliriz.

Uygur Türkçesi metinlerinde dudak ünsüzlerinin tesiriyle dar ünlünün yuvarlaklaştığı bir başka sözcük de *min-* (<*bin-*) fiilidir. Türk runik harfli yazıtlarda *bin-*, IrkB'de *min-* (16) şeklinde geçen kelime, Uygur metinlerinde *min-* ve *mün-* şekillerinde ikilik göstermektedir. Klasik öncesi Uygur metinlerinden **MaitrSengim**'de *yürüng yangalar atlar-ka minip* (140 20) ve *yavaş miŋü-lerke minip* (51 v17) örneklerinde dar ünlülü tanıklanan *min-* fiili, 13-14. yüzyıl metinlerinde yuvarlak ünlü ile mün- şeklinde geçmektedir:

BT XIII 1'de *müntürüp* (74), **Budhabiographie**'de *mün-* (16)**, BT XIII 4**'de *müntürüp* (a 5), **Totenbuch**'ta *münmiş teg bolur* (313) vb. gibi.

Yukarıdaki **Totenbuch**'tan tanıklanan *münmiş teg bolur* (313) örneğinde, *min-* fiilinin ünlüsü dudak ünsüzünün tesiriyle yuvarlaklaşmışken yine dudak ünsüzüne sahip -mIş ekinin ünlüsünün dar ünlüyü korumuş olması, geç tarihli Türk Budist çevresi

---

[5] **Ernte I**'deki "dilim dilim kesilmek" anlamındaki *togrul-* fiili, *togra-* fiilinden gelmektedir. Fiil, DLT ve son dönem Uygur metinlerinde *togrul-* şeklindedir (Erdal, 1991, s. 678).

[6] *üşüt-* fiili Uygur metinleri içinde sadece bu metinde geçmektedir. Zieme (1989), bu kelimeyi *üş-* "toplanmak, bir araya gelmek" kelimesinden getirmiştir. Ancak bu dönem metinlerinde -(X)t- ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü yuvarlak olamayacağı için sözcüğü üşi- fiilinin faktitifi olarak okumak gerekir (Erdal, 1991, s. 792).

[7] Bu metindeki *etüz-* fiili, MaitrSengim'de *etiz-* şeklindedir.

metinlerinde yuvarlaklaşmanın sözcük tabanlarında gerçekleştiğini, daha ileri bir safhaya ulaşmadığını göstermektedir.

Türk dilinin kullanım sıklığı en fazla sözcüklerinde ortaya çıkan yukarıdaki örneklerin yanı sıra, yuvarlaklaşmanın, Uygur Türkçesinin bütün dönemleri için söz konusu olmasa bile geç tarihli metinlerinde yaygınlaştığını, daha az kullanılmış olan ve hatta daha sonraki dönemlerde dahi dar ünlüye sahip olan başka sözcüklere de sirayet ettiğini, aşağıdaki örnekler açıkça göstermektedir:

BT III'te *tovrar* (228) (<tavra-r) ve *çümgen* (280) (<çimgen), **Ernte I**'de *tüme-* (24) (<time-)[8] "hazırlamak", **BT VII B**'de *tümeg* (85) (<*time-g); **BT XIII 1**'de *kövrü turuk* (a8) (<kev-ü-r-ü) "zayıf, bitkin", *tamdul-* (<tam-ı-t-ı-l-: Erdal 1991: 674): **AY**'ta *tamdulmış* (141,8), **ETŞ 13**'te *tamdulmış* (25) ve **BT XIII 39**'da *alnın ılılur tamdulur adruklug Uygur biznin ilimiz a* (6) (<tamt-ıl-); **Heilkunde I**'de *sovuk yaş* (85) ve *sovuk kılıp* (135) (<sovık<sogık)[9] vb. gibi.

Uygur Türkçesinde ağız özelliklerinin sıklıkla yazı diline sızdığı erken tarihli metinler istisna edilirse, yazı dilinin standartlaştığı, ağız özelliklerinin kaybolduğu klasik dönem ve geç dönem metinlerinde çekim eklerindeki dar ya da geniş ünlülerin yuvarlaklaştığı örnek sayısı yok denecek kadar azdır. Yuvarlaklaşmanın daha yaygın ve belirgin olduğu Harezm-Altın Ordu ve Eski Oğuz sahasında dahi her durumda genellikle dar ünlülü olan teklik 3. şahsa ait iyelik eki ve görülen geçmiş zaman ekindeki ünlülerin birkaç metinde dudak uyumuna tâbi oldukları dikkati çekmektedir. Mesela **Ernte I**'de *urgu bolgu-sun küsedü* (11) (<bolgu-sı) örneğinde nerdeyse bütün tarihsel Türk dili alanlarında dar ünlülü olan 3. şahıs iyelik ekinin uyuma tâbi olması, yazım yanlışı olarak da değerlendirilebilir. **BT III**'te *yarudu* (105) (<yaru-dı), örneğinde ise görülen geçmiş zamanın ünlüsü yuvarlaklaşmıştır. **BT III**'te bu örnekte yuvarlaklaşan görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü, metnin genelinde dar ünlüyle yazılmıştır: *kükülti* (770), *uduntı-lar* (345), *kömültiler* (135), *yarlıkadı* (78) vb. gibi. Keza **AYLeningrad**'da *okıdum sözledim* (III/30b-20) örneğinde de ilk fiildeki görülen geçmiş zamanın ünlüsü yuvarlaklaşmıştır. Son örnekte sıralı iki farklı fiile eklenmiş geçmiş zaman eklerinin ikinci sözcükte dar ünlü ile kullanılmış olmasına karşılık, ilk sözcükte dar-yuvarlak ünlüye sahip olması, büyük bir ihtimalle yazım yanlışıdır. Uygur Türkçesinde bunun gibi birkaç örneğin dışında çekim morfolojisinde yuvarlaklaşmadan söz edilemez.

Sonuç olarak, çoğunluğunu Maniheist metinlerin oluşturduğu klasik öncesi bazı Uygur metinlerinde özellikle dudak ünsüzlerinin tesiriyle dar ünlüler yuvarlaklaşmıştır. Bu metinlerde görülen yuvarlaklaşma örnekleri, dönemin genel yapısını yansıtan bir özellik olmaktan çok, kişi ya da boylara ait ağız özelliğinin metinlere sızmasıyla ilgilidir. Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşma, geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır. Geç dönemde yazıldıkları, dil özellikleri ve tarihî bilgilerle sabit olan metinlerde dar ünlüler, *temür* (<temir), *mün-* (<min-<bin-) gibi kelimelerde dudak ünsüzlerinin tesiriyle; *körküt-* (<körkit-) ve *tanuyur* (<tanıyur) gibi kelimelerde de komşu

---

[8] Bu metindeki *tüme-* sözcüğünün bir başka şekli de *time-* dir. *itig tümeg* ikilemesindeki *tüme-* fiili, Zieme'ye (1975, s. 124) göre, *time-* fiilinin yuvarlaklaşmış şeklidir.

[9] **Heilk I**'de ikinci hece ünlüsü yuvarlaklaşmış bu örneklerin yanısıra, aynı sözcüğün *sovık suv* (186) şeklinde yuvarlaklaşmamış örneği de geçmektedir.

hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşmıştır. Uygur Türkçesinde 13. yüzyılda ve bilhassa 14. yüzyılda yazılmış metinlerde yuvarlaklaşmanın sözcük tabanlarında daha ileri bir aşamaya ulaştığı, yapım eklerinde yaygınlaştığı ve hatta bazı metinlerde zaman zaman çekim eklerinde de ortaya çıktığı, yukarıdaki tanıklar yardımıyla ifade edilebilir.

2.3. Harezm-Altın Ordu çevresinde yuvarlaklaşma

Harezm-Altın Ordu çevresinde yazılmış Türkçe metinler, yuvarlaklaşma bakımından Uygur Türkçesinden pek de farklı değildir. Uygur Türkçesinde sözcük tabanlarında dudak ya da diş-dudak ünsüzlerinin veya yuvarlak ünlülerin tesiriyle yuvarlaklaşmanın yaşandığı sözcükler, bu çevreye ait metinlerde de yuvarlak ünlülüdür (Ata, 2002, ss. 49-52). Harezm-Altın Ordu Türkçesi metinlerini yuvarlaklaşma bakımından Uygur Türkçesi metinlerinden farklı kılan tek husus, bu çevreye ait metinlerde içinde dudak ve diş-dudak ünsüzleri bulunan sözcüklerde 1. ve 2. şahıs iyelik ve şahıs ekleri ile ilgi hali ekindeki ünlülerin de yuvarlaklaşmış olmasıdır (Ercilasun, 2004, s. 402).

2.4. Eski Oğuz Türkçesinde yuvarlaklaşma

Türk dilinde yuvarlaklaşmanın karakteristik bir hâl aldığı Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde yuvarlaklaşma eğilimlerini ana hatlarıyla şöyle ifade etmek mümkündür (Timurtaş, 1994, ss. 28-40):

a. -(X)g ünsüzünün düşmesiyle meydana gelen yuvarlaklaşmalar

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen en yaygın yuvarlaklaşma tiplerinden biri, birden fazla heceli sözcüklerde söz sonlarında bulunan -(X)g ünsüzlerinin düşmesiyle meydana gelen yuvarlaklaşmalardır:

aru (<arıg), *bilü* (<bilig), *kapu* (<kapıg), *saçu* (<saçıg), *sevü* (<sevig) vb. gibi.

Türk dilinin hiçbir tarihsel döneminde -(X)g ekinin yuvarlaklaştırma özelliği olmadığı için Eski Oğuz Türkçesindeki bu tür yuvarlaklaşmalar, -(X)g ekinin yuvarlaklaştırıcı bir ünsüze evrilmesinden sonra gerçekleşmiş olmalıdır ve yine bu tür yuvarlaklaşma örneklerinde -(X)g ekinin bir etkisi söz konusu değildir. Eski Oğuz Türkçesinde birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /g/ ünsüzlerinin doğrudan düşemeyeceği, /v, w/ ünsüzlerine değiştikten sonra eriyip kaybolabileceği göz önünde bulundurularak, Eski Oğuz çevresindeki bu tür yuvarlaklaşmaların /v, w/ ünsüzlerinin tesiri ile ortaya çıkmış olabileceği muhtemeldir. Mesela Eski Oğuz Türkçesindeki *aru* sözcüğünün, Ana Oğuz Türkçesi için muhtemelen *arıv/arıw* şeklinden *aruv/aruw* şekline ve oradan da *aru* şekline gelişmiş olma ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir. /g/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı bir özelliği olmadığına ve bu tür yuvarlaklaşmaların başka etkilerle ortaya çıktığına dikkati çeken Ercilasun'un (2004, s. 453), konu hakkındaki değerlendirmesi şöyledir:

> "... Doğrudan doğruya g düşmesi, ünlünün yuvarlaklaşması için bir sebep olamaz. Yuvarlaklaşma için bir sebep lazımdır; bu da w'dir. w'nin ortaya çıkması için de g'nin mutlaka sızıcılaşıp ğ olması gerekir. Bizce Eski Oğuz Türkçesindeki kamu, başlu, ölü gibi kelimelerin son ünlüsü uzundu; çünkü ünsüz erimesinden sonra mutlaka bir telafi uzunluğu döneminin yaşanması gerekir."

Ercilasun'un yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde /g/ ünsüzünden kaynaklanan yuvarlaklaşmalarda ünsüzün eriyip kaybolmasının yanı sıra son ünlünün de uzun olmasının etkisi vardır.

b. Dudak ünsüzlerinin tesiriyle ortaya çıkan yuvarlaklaşmalar

Tarihsel Türk dilinin erken tarihli metinlerinden beri örneklerine rastlanılan bu tür yuvarlaklaşmalar, Eski Oğuz Türkçesi için de söz konusudur:

demür (<temir), *kirpük* (<kirpik), *tırmuk* (<tırmık) vb. gibi.

c. Eklerde ortaya çıkan yuvarlaklaşmalar

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde Eski Türkçede daima yuvarlak ünlülü olan ekler yine yuvarlak şekillerini korumuş olmakla birlikte, aslen dar ünlülü olan kimi eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Eski Oğuz Türkçesini, diğer tarihsel dönemlerden ayırt eden en önemli fonolojik özelliğin, bu tür yuvarlaklaşmalar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira bu dönemde eklerde gerçekleşen yuvarlaklaşmalar, Türk dilinin hiçbir döneminde bu kadar yaygın olmamıştır. Eski Oğuz Türkçesinde ünlüsü yuvarlaklaşan ekler şunlardır:

- 1. ve 2. şahıs iyelik ekler: +Um, +Ung,
- İlgi hâli eki: +(n)Ung,
- Görülen geçmiş zamanın 1. ve 2. şahıs ekleri: -Um, -Ung; -Uk, -Unguz,
- *biz* zamirinden gelişen –vUz ve –Uz şahıs ekleri,
- Varlık ve yokluk ekleri: +lU ve +sUz

Ünlüleri daima yuvarlak olan yukarıdaki eklerin birçoğunun yine dudak ve dişdudak ünsüzlerinden dolayı yuvarlaklaştığı rahatlıkla söylenebilir. 1. ve 2. şahıslara ait iyelik ekleri ile şahıs eklerindeki ünlülerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri 1. şahıslarda dudak ünsüzünün tesiriyle, 2. şahıslarda ise analoji yoluyla Harezm-Altın Ordu çevresinde hâkim olmaya başlamış, Eski Oğuz Türkçesinde ise bu durum devam etmiştir. Diğer taraftan +lU ve +sUz eklerindeki yuvarlaklaşmalar, büyük bir ihtimalle ilk önce +lU (<+lXg) ekinde, /g/ ünsüzünün /v, w/ ünsüzlerine değişiminden sonra ortaya çıkmış, ardından analoji ile +sUz (<+sXz) ekinin ünlüsü de yuvarlaklaşmış olmalıdır (Ercilasun 2004: 453). Bu bağlamda Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde daha yaygın ve baskın olan yuvarlaklaşmaların, tipolojik olarak tarihsel Türk dili alanlarındaki eğilimlerden farklı olmadığı ifade edilebilir.

4. Sonuç

Sonuç olarak tarihsel Türk dili alanlarında yuvarlaklaşmaya ilişkin şu sonuçları ifade edebiliriz:

a. Türk dili ilk yazılı metinlerinden itibaren yuvarlaklaşma eğilimi göstermiş, bu eğilim zaman ve çevreye bağlı olarak ileri safhalara ulaşmıştır. Dar ya da geniş ünlü ile tanıkladığımız kök/gövde hâlindeki kimi sözcüklerin genişleme esnasında dar ünlülerini yuvarlaklaştırması, bu eğilimin erken dönemden itibaren başladığına işaret etmektedir.

b. Türk dilinde sözcük tabanlarında ve bazı eklerde yuvarlaklaşmanın daha ilk metinlerden itibaren var olduğunu metinlere sızmış örneklerden anlayabiliriz. Bilhassa Uygur Türkçesine ait erken tarihli metinlerdeki yuvarlak ünlülü sözcükler, bazı ağızlarda yuvarlaklaşmanın daha ileri bir safhada olduğunu göstermektedir. Gerek erken tarihli Uygur metinlerindeki örnekler ve gerekse DLT'te Argular için verilen örnekler, 9-11. yüzyıllarda yuvarlaklaşmanın Argular gibi bazı boyların ağızlarında eklere kadar yansıdığını göstermektedir.

Uygur Türkçesinde ilk örneklerini erken tarihli metinlerde gördüğümüz yuvarlaklaşma örnekleri, 13-14. yüzyıllara ait metinlerde daha standart bir hâl almıştır Bu çerçevede 13-14. yüzyıllara ait metinlerde gerek ünlü benzeşmesi ve gerekse dudak

ve diş-dudak ünsüzlerinden kaynaklanan yuvarlaklaşma örnekleri, bu çevreye ait metinlerin ilk İslamî Türkçe metinlerdeki yuvarlaklaşma seviyesinden daha ileri olduğunu ve bazı özellikleriyle Harezm-Altın Ordu sahasına ait metinlerle ortaklaştığını göstermektedir. Bazı geç tarihli Budist Türkçe metinlerde eklerde de gördüğümüz yuvarlaklaşmalar Harezm-Altın Ordu sahasında standart bir hâl almıştır.

c. Eski Oğuz Türkçesi döneminde sözcük tabanlarında görülen yuvarlaklaşma örnekleri, tarihsel Türk dilinin diğer çevrelerinde görülen örneklerden pek de farklı değildir. Eski Oğuz Türkçesi dönemini yuvarlaklaşma bakımından diğer dönemlerden ayırt eden asıl farklılık, bu ses hadisesinin eklerde belirginleşmiş olmasıdır. Bu dönemde eklerdeki yuvarlaklaşmaya da dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin sebep olduğunu, aslında temel eğilime aykırı davranmadığını söylemeliyiz. Yuvarlaklaşmış bu eklerin 13-14. yüzyıllara ait Uygur metinlerinde dar ünlülü ya da dörtlü uyum halinde oluşu, başka bir deyişle yuvarlaklaşmaması yazı dilinin statik yapısından ileri gelmektedir. Oğuz Türkçesinin yazı dili örneklerinin daha geç zamana rastlaması, Oğuz ağzında yuvarlaklaşmanın daha ileri bir safhaya erişmesine yol açmıştır.

d. Bu bağlamda tarihsel Türk dili alanlarında yuvarlaklaşma eğilimleri ve yoğunluğu ile ilgili aşağıdaki safhalardan söz etmek mümkündür:

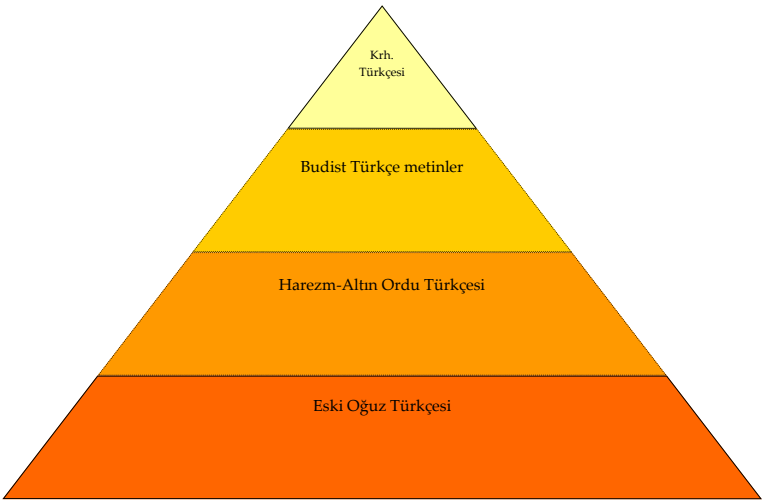

Yukarıdaki piramitte dudak ünsüzlerine bağlı yuvarlaklaşmanın ilk örnekleri Karahanlı sahasında yazılmış ilk İslamî Türkçe metinlerde belirmiş, çevre ve zamana bağlı olarak artmış ve çeşitlenmiş, Eski Oğuz Türkçesinde ise aynı eğilime bağlı olarak yaygınlaşmıştır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Ağca, F. (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

AH: Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık.* Ankara: TDK Yay.

Ata, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi.* İstanbul.

Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-IV*. 4. Baskı, Ankara: TDK Yay.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford.

Crystal, D. (2008). *A Dictonary of Linguistics and Phonetics.* Blackwell Publishing.

DLT: bk. Atalay (1998).

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, II Volum, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.

IrkB: Tekin, T. (1993). *Irk Bitig The Book of Omens.* Wiesbaden. Harrassowitz Verlag.

KB: Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin.* Ankara: TDK Yay.

KT: Köl Tigin Yazıtı; Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları.* Ankara: TDK Yay.

Mansuroğlu, M. (1988). Karahanlıca. (Çev. M. Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 133-171.

Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi.* İstanbul: Enderun Yay.

UW: Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch 1-6.* Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Wiesbaden.